

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(68): 43-46

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Damodar Mohanta

Assistant Professor,

Dayananda sagar Business Academy,

Bangalore

“उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धस्य तात्त्विकस्वरूपविमर्शः”

Dr. Damodar MohantaDOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22997189>**सारांशः**

भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलाधारः गुरुतत्त्वम् अस्ति। भारतीयसंस्कृतौ ज्ञानस्य प्राप्तिः केवलं पुस्तकेभ्यः वा श्रवणमात्रेण न भवति, अपि तु योग्यस्य आचार्यस्य सन्निधौ विनयपूर्वकं ज्ञानोपासनया भवति। उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। उपनिषदः केवलं ब्रह्मविद्यायाः तात्त्विकग्रन्थाः न सन्ति, अपितु तेषु ज्ञानप्राप्तेः प्रक्रिया, आचार्यस्य भूमिका, शिष्यस्य योग्यता, प्रश्नपरम्परा, श्रद्धा, विनयः, ब्रह्मचर्यम्, आत्मान्वेषणं च विशदतया प्रतिपादितम् अस्ति।

उपनिषत्सु यत्र यत्र ब्रह्मविद्यायाः उपदेशः दृश्यते, तत्र प्रायः आचार्यः शिष्यं प्रति उपदेशं करोति, शिष्यश्च विनयेन प्रश्नान् पृच्छति, स्वसंशयान् निवेदयति, अन्ते च आत्मतत्त्वस्य साक्षात्कारं प्राप्नोति। कठोपनिषदि नचिकेतसः यमस्य च संवादः, छान्दोग्योपनिषदि श्वेतकेतोरुद्दालकस्य च संवादः, मुण्डकोपनिषदि शौनकस्य अङ्गिरसश्च संवादः, तैत्तिरीयोपनिषदि वरुण-भृगुसंवादः, बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्या सह संवादश्च गुरुशिष्यसम्बन्धस्य विविधरूपाणि प्रदर्शयन्ति।

अस्मिन् शोधपत्रे उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धस्य स्वरूपं, तस्य तात्त्विकाधारः, आचार्यस्य कर्तव्यं, शिष्यस्य योग्यता, प्रश्नोत्तरपरम्परा, ज्ञानसंक्रमणस्य पद्धतिः, आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे च तस्य प्रासङ्गिकता इत्यादीनां विषयाणां विवेचनं क्रियते।

बीजशब्दाः — उपनिषद्, गुरु, आचार्यः, शिष्यः, ब्रह्मविद्या, ज्ञानम्, श्रद्धा, विनयः, आत्मविद्या, गुरुशिष्यपरम्परा।

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां ज्ञानस्य स्थानं सर्वोच्चम् अस्ति। मनुष्यस्य जीवनस्य परमं प्रयोजनं केवलं लौकिकसुखप्राप्तिः न, अपि तु आत्मस्वरूपस्य ज्ञानं मोक्षस्य च प्राप्तिः इति भारतीयमनीषिणां मतम्। अस्याः आत्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाश्च प्रमुखाः स्रोतांसि उपनिषदः सन्ति। उपनिषदः वैदिकवाङ्मयस्य अन्तिमः भागः इति कारणेन “वेदान्तः” इत्यपि कथ्यते।

उपनिषदां वैशिष्ट्यं तेषां संवादात्मकशिक्षणपद्धतौ अपि दृश्यते। तत्र ज्ञानं केवलं सिद्धान्तानां रूपेण न प्रतिपादितम्, अपि तु आचार्यः शिष्यस्य मानसिकस्तरं, जिज्ञासां, पात्रतां च अवगत्य क्रमशः तं परमसत्यस्य बोधाय नयति। अतः उपनिषदां अध्ययनं कुर्वन् गुरुशिष्यसम्बन्धस्य तात्त्विकं स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते।

“गुरुः” इति शब्दस्य भारतीयपरम्परायां विशेषं महत्त्वम् अस्ति। अज्ञानान्धकारं निवार्य ज्ञानप्रकाशं प्रदर्शयति स गुरुः। केवलं पाठ्यविषयस्य अध्यापकः गुरुर्न भवति। स शिष्यस्य जीवनदृष्टिं परिवर्तयति, तस्य अन्तर्निहितशक्तिं जागरयति, आत्मस्वरूपस्य ज्ञानमार्गं च दर्शयति।

Correspondence:**Dr. Damodar Mohanta**

Assistant Professor,

Dayananda sagar Business Academy,

Bangalore

तद्वत् “शिष्यः” अपि केवलं ज्ञानस्य ग्राहकः नास्ति। शिष्ये जिज्ञासा, विनयः, श्रद्धा, संयमः, सेवाभावः, सत्यनिष्ठा च अपेक्ष्यन्ते। उपनिषदां दृष्ट्या गुरुशिष्यसम्बन्धः ज्ञानस्य आदानप्रदानमात्रं न, किन्तु आत्मपरिष्कारस्य आध्यात्मिकसाधनस्य च प्रक्रिया अस्ति।

२. उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धस्य आधारः

उपनिषदां मध्ये ज्ञानस्य प्राप्तिः गुरु-शिष्यसम्बन्धेन सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धा दृश्यते। मुण्डकोपनिषदि शौनकः नाम महाशालः अङ्गिरसम् ऋषिम् उपससाद। तत्र ज्ञानप्राप्तेः मार्गः स्पष्टतया प्रदर्शितः—

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।”

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् परमज्ञानस्य प्राप्त्यर्थं साधकेन योग्यस्य गुरोः समीपं गन्तव्यम्। स गुरुः शास्त्रज्ञः, अनुभवी, ब्रह्मनिष्ठश्च भवेत्। अत्र गुरुशिष्यसम्बन्धस्य द्वौ आधारौ स्पष्टौ स्तः—गुरोः शास्त्रज्ञानं ब्रह्मनिष्ठता च, शिष्यस्य विनयपूर्वकं ज्ञानान्वेषणं च।

गुरुं प्रति शिष्यस्य उपगमनं केवलं सामाजिकाचारः नास्ति। तत् आत्मज्ञानस्य प्रथमं सोपानम् अस्ति। शिष्यः स्वस्य अज्ञानं स्वीकरोति, ज्ञानस्य आवश्यकतां अनुभवति, योग्यस्य आचार्यस्य शरणं च गच्छति। अस्यां प्रक्रियायां अहङ्कारस्य परित्यागः भवति।

भगवद्गीतायामपि एष एव भावः दृश्यते—

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।”

यद्यपि एषः ग्रन्थः उपनिषद् नास्ति, तथापि उपनिषदां गुरुशिष्यपरम्परायाः तत्त्वं अत्र सुस्पष्टतया प्रतिबिम्बितम् अस्ति। प्रणिपातः, परिप्रश्नः, सेवा च ज्ञानप्राप्तेः महत्त्वपूर्णानि साधनानि भवन्ति।

३. आचार्यस्य स्वरूपम्

उपनिषद्वाङ्मये आचार्यस्य स्थानं अत्यन्तं गौरवपूर्णम् अस्ति। आचार्यः केवलं शास्त्रपाठकः न भवति, किन्तु शिष्यस्य आध्यात्मिकमार्गदर्शकः भवति। तस्य ज्ञानं केवलं बौद्धिकं न, अपि तु अनुभवरूपम् अपि भवेत्। मुण्डकोपनिषदि “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति गुरोः द्विविधं स्वरूपं निर्दिशति। “श्रोत्रियः” इत्यनेन वेदशास्त्रेषु पारङ्गतता सूच्यते, “ब्रह्मनिष्ठः” इत्यनेन ब्रह्मविद्यायाः अनुभवरूपेण स्थितिः सूच्यते। अतः आदर्शाचार्यस्य व्यक्तित्वे शास्त्रज्ञानम् अनुभूतिश्च उभे आवश्यके। तैत्तिरीयोपनिषदि आचार्यः शिष्यं जीवनस्य विविधेषु क्षेत्रेषु मार्गदर्शयति। शिक्षावल्लीमध्ये दीक्षान्तसमये शिष्यं प्रति उपदिष्टम्—

“सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।”

एते उपदेशाः केवलं धार्मिकनियमाः न सन्ति। ते शिष्यस्य सम्पूर्णजीवनस्य नैतिकं बौद्धिकं च मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। आचार्यः शिष्यं केवलं विषयज्ञानं न शिक्षयति, अपि तु जीवनस्य सम्यग्दृष्टिं प्रददाति।

आचार्यस्य अन्यतमं महत्त्वपूर्णं कर्तव्यं शिष्यस्य प्रश्नानां समाधानम् अस्ति। योग्यः आचार्यः शिष्यस्य जिज्ञासां निवारयति, किन्तु तस्य स्वतन्त्रचिन्तनशक्तिं न नाशयति। स शिष्यं सत्यस्य अन्वेषणे प्रेरयति।

४. शिष्यस्य योग्यता

गुरुशिष्यसम्बन्धः एकपक्षीयः नास्ति। यथा आचार्यस्य विशिष्टगुणाः अपेक्ष्यन्ते, तथा शिष्यस्य अपि कतिपयाः योग्यताः आवश्यकाः भवन्ति। उपनिषदां मध्ये शिष्यस्य जिज्ञासा, श्रद्धा, विनयः, संयमः, सत्यनिष्ठा च विशेषतया प्रतिपादिताः।

कठोपनिषदि नचिकेता आदर्शशिष्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति। स बालकः सन् अपि अत्यन्तं जिज्ञासुः, सत्यनिष्ठः, धैर्यवान् च आसीत्। पितुः वचनात् यमस्य समीपं गत्वा स मृत्योः परं रहस्यं ज्ञातुम् इच्छति। यमः तस्य परीक्षा करोति तथा विविधैः भोगैः तं प्रलोभयितुम् इच्छति, किन्तु नचिकेता मोक्षज्ञानात् न विचलति।

नचिकेताः यमं पृच्छति—

“एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं

वराणामेष वरस्तृतीयः।”

अत्र शिष्यस्य दृढजिज्ञासा दृश्यते। स लौकिकसम्पत्तिं, दीर्घायुष्यं, भोगान् वा न इच्छति; अपि तु आत्मतत्त्वस्य ज्ञानमेव इच्छति। अतः नचिकेता आदर्शशिष्यत्वस्य प्रतीकः भवति।

शिष्यस्य प्रथमः गुणः जिज्ञासा। जिज्ञासाविहीनः शिष्यः ज्ञानस्य गाम्भीर्यं न अवगन्तुं शक्नोति। द्वितीयः गुणः श्रद्धा। तृतीयः विनयः। चतुर्थः संयमः। पञ्चमः सत्यनिष्ठा। एते गुणाः मिलित्वा शिष्यं ज्ञानस्य योग्यं पात्रं कुर्वन्ति।

५. प्रश्नोत्तरपरम्परा

उपनिषदां शिक्षणपद्धतेः विशिष्टं वैशिष्ट्यं संवादः अस्ति। शिष्यः प्रश्नान् पृच्छति, आचार्यः तस्य प्रश्नस्य स्तरानुसारं उत्तरं ददाति। कदाचित् आचार्यः प्रतिप्रश्नेन शिष्यस्य चिन्तनशक्तिं जागरयति। एवं ज्ञानं केवलं आरोपितं न भवति, अपि तु अन्तःकरणे स्वयमेव विकसितं भवति।

छान्दोग्योपनिषदि उद्दालकः आरुणिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं आत्मविद्यायाः शिक्षां ददाति। “तत्त्वमसि” इति महावाक्यस्य माध्यमेन स श्वेतकेतुं आत्मनः वास्तविकस्वरूपस्य बोधं कारयति। नववारं “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति उपदेशस्य पुनरावृत्तिः शिष्यस्य क्रमिकबोधप्रक्रियाम् सूचयति।

उद्दालकः स्थूलदृष्टान्तानां साहाय्येन सूक्ष्मतत्त्वं बोधयति। मृत्तिकायाः दृष्टान्तेन कार्यकारणसम्बन्धं, लवणस्य दृष्टान्तेन आत्मनः सर्वव्यापकत्वं च प्रतिपादयति। अत्र आचार्यस्य शिक्षणकौशलं स्पष्टं दृश्यते।

बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेया सह संवादः अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। मैत्रेयी धनस्य अपेक्षया अमृतत्वस्य ज्ञानं प्राप्तुम् इच्छति। सा पृच्छति—

“येनाहं नामृता स्याम् किमहं तेन कुर्याम्?”

अत्र शिष्यस्य उच्चस्तरीया जिज्ञासा दृश्यते। लौकिकसम्पदः अपेक्षया आत्मविद्यायाः महत्त्वं सा ज्ञातुम् इच्छति। याज्ञवल्क्यः तस्यै आत्मविद्यां विस्तरेण उपदिशति।

६. गुरुशिष्यसम्बन्धस्य आध्यात्मिकस्वरूपम्

उपनिषदां दृष्ट्या गुरुशिष्यसम्बन्धः आध्यात्मिकः सम्बन्धः अस्ति। गुरुः शिष्यस्य बाह्यजीवनं न केवलं नियच्छति, अपि तु तस्य अन्तर्जगतः परिवर्तनं करोति। शिष्यः अपि गुरोः प्रति केवलं सामाजिकसम्मानं न प्रदर्शयति, किन्तु आत्मज्ञानस्य मार्गदर्शकरूपेण तं स्वीकरोति।

गुरुः अज्ञानस्य निवारकः। शिष्यः अज्ञानबन्धनात् मुक्तिं प्राप्तुम् इच्छति। अतः गुरोः उपदेशः केवलं सूचनारूपः न भवति; स शिष्यस्य दृष्टिकोणस्य परिवर्तनं करोति।

उपनिषदां ब्रह्मविद्या अत्यन्तं सूक्ष्मा अस्ति। आत्मा, ब्रह्म, जगत्, जीवः, मोक्षः इत्यादीनां विषयाणां यथार्थबोधाय केवलं शब्दज्ञानं पर्याप्तं नास्ति। तत्र मनसः शुद्धिः, बुद्धेः एकाग्रता, इन्द्रियनिग्रहः, सत्यनिष्ठा च अपेक्ष्यन्ते। आचार्यः एतानि साधनानि शिष्याय प्रदर्शयति।

कठोपनिषदि आत्मविद्यायाः कठिनता एवं प्रतिपादिता—

“क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया

दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।”

आत्मज्ञानमार्गः क्षुरधारावत् सूक्ष्मः कठिनश्च अस्ति। अतः अस्मिन् मार्गे अनुभवी आचार्यस्य मार्गदर्शनम् अत्यावश्यकम्।

७. गुरोः प्रति श्रद्धा तथा शिष्यस्य विनयः

भारतीयगुरुशिष्यपरम्परायां श्रद्धायाः महत्त्वं विशेषम् अस्ति। श्रद्धा अन्धविश्वासः नास्ति। सा ज्ञानप्राप्तेः अनुकूलं मानसिकं वातावरणं निर्माति। शिष्यः गुरोः वचनं श्रद्धया शृणोति, तत् विचारयति, स्वजीवने च प्रयुङ्क्ते।

उपनिषदां शिक्षणपद्धतौ शिष्यः गुरोः समीपं गच्छति, सेवां करोति, प्रश्नान् पृच्छति च। अत्र सेवायाः अर्थः केवलं शारीरिकसेवा न, अपि तु ज्ञानमार्गे पूर्णसमर्पणम् अपि अस्ति।

छान्दोग्योपनिषदि सत्यकामजाबालस्य कथा शिष्यस्य सत्यनिष्ठायाः उत्कृष्टम् उदाहरणम् अस्ति। स स्वस्य गोत्रादिकं न जानाति, तथापि असत्यं न वदति। तस्य सत्यवादित्वेन प्रभावितः आचार्यः गौतमः तं ब्रह्मचर्याय स्वीकरोति। अत्र शिष्यस्य जन्मापेक्षया चरित्रस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्।

अतः उपनिषदां शिक्षादर्शे शिष्यस्य मूल्याङ्कनं तस्य कुलं, धनं वा सामाजिकस्थित्या न, अपि तु सत्यनिष्ठया, जिज्ञासया, आचरणेन च भवति।

८. विविधोपनिषत्सु गुरुशिष्यसम्बन्धस्य उदाहरणानि

उपनिषद्वाङ्मये अनेकाः गुरुशिष्यसम्बन्धस्य आदर्शाः सन्ति। तेषु प्रमुखाः निम्नलिखिताः—

८.१ यमः—नचिकेता

कठोपनिषदि यमः आचार्यः, नचिकेता च शिष्यः। नचिकेतसः जिज्ञासा अत्यन्तं गम्भीरा अस्ति। स मृत्योः रहस्यं, आत्मनः स्वरूपं,

मोक्षस्य मार्गं च ज्ञातुम् इच्छति। यमः तस्य परीक्षां कृत्वा अन्ते आत्मविद्यां ददाति। अयं सम्बन्धः गुरोः परीक्षकत्वं शिष्यस्य दृढनिश्चयं च दर्शयति।

८.२ उद्दालकः—श्वेतकेतुः

छान्दोग्योपनिषदि उद्दालकः स्वपुत्राय श्वेतकेतवे आत्मविद्यां बोधयति। स्थूलदृष्टान्तानां माध्यमेन सूक्ष्मतत्त्वस्य बोधः क्रियते। “तत्त्वमसि” इति महावाक्येन जीवस्य ब्रह्मणा सह तात्त्विकसम्बन्धः प्रतिपाद्यते।

८.३ अङ्गिराः—शौनकः

मुण्डकोपनिषदि शौनकः महाशालः अङ्गिरसम् उपसद्य परं ब्रह्मविद्यां पृच्छति। अङ्गिराः परा-अपरा विद्ययोः भेदं प्रतिपाद्य ब्रह्मज्ञानस्य मार्गं दर्शयति। अत्र शिष्यस्य जिज्ञासा तथा गुरोः तत्त्वज्ञानं सम्यक् दृश्यते।

८.४ वरुणः—भृगुः

तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुः स्वपितरं वरुणं ब्रह्मविद्यां पृच्छति। वरुणः तस्मै प्रत्यक्षतया सम्पूर्णं उत्तरं न ददाति, किन्तु “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति मार्गं निर्दिशति। भृगुः तपसा अनुसन्धानं कृत्वा अन्नमयादारभ्य आनन्दमयपर्यन्तं ब्रह्मतत्त्वस्य क्रमिकबोधं प्राप्नोति। अत्र स्वानुभवाधारितशिक्षणस्य आदर्शः दृश्यते।

९. गुरुशिष्यसम्बन्धस्य तात्त्विकपरिप्रेक्ष्यम्

उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धस्य तात्त्विकं स्वरूपं त्रिभिः प्रमुखैः तत्त्वैः अवगन्तुं शक्यते—ज्ञानम्, आत्मान्वेषणम्, मोक्षः च।

प्रथमं ज्ञानम्। गुरुशिष्यसम्बन्धस्य मूलं ज्ञानप्राप्तिः। किन्तु इदं ज्ञानं केवलं बाह्यवस्तूनां ज्ञानं नास्ति। आत्मा कः? ब्रह्म किम्? जगत् स्वरूपं किम्? जीवनस्य परमं प्रयोजनं किम्? इत्यादीनां प्रश्नानां समाधानरूपं ज्ञानम् उपनिषदां लक्ष्यं भवति।

द्वितीयम् आत्मान्वेषणम्। गुरुः शिष्यं स्वस्य अन्तःकरणं प्रति प्रेरयति। “कोऽहम्?” इत्यस्य प्रश्नस्य अन्वेषणं क्रमशः आत्मविद्यायाः मार्गं प्रशस्तं करोति।

तृतीयः मोक्षः। उपनिषदां परमं लक्ष्यं मोक्षः अस्ति। अविद्यायाः नाशेन आत्मस्वरूपस्य बोधः भवति, ततः संसारबन्धनात् मुक्तिः प्राप्यते। गुरुः अस्य मार्गस्य निर्देशकः भवति।

अतः गुरुशिष्यसम्बन्धः केवलं शैक्षिकः न, अपि तु अस्तित्वगतः, आध्यात्मिकः, मोक्षाभिमुखश्च सम्बन्धः अस्ति।

१०. गुरुशिष्यसम्बन्धस्य नैतिकपक्षः

उपनिषदां गुरुशिष्यसम्बन्धे नैतिकमूल्यानाम् अपि महत्त्वं वर्तते। सत्यं, धर्मः, संयमः, स्वाध्यायः, श्रद्धा, सेवा, अहिंसा, ब्रह्मचर्यं च जीवनस्य आधारभूतानि मूल्यानि मन्यन्ते।

तैत्तिरीयोपनिषदि आचार्यः शिष्यं प्रति उपदिशति—

“सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।”

तथा—

“मातृदेवो भव। पितृदेवो भव।

आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव।”

अत्र आचार्यस्य स्थानं सामाजिकजीवनस्य नैतिकव्यवस्थायाम् अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं प्रदर्शितम्। शिष्यः आचार्यं सम्मानयेत्, किन्तु तस्य अनुकरणं केवलं बाह्यरूपेण न कृत्वा तेन प्रदर्शितस्य धर्ममार्गस्य अनुसरणं कुर्यात्।

गुरोः अपि उत्तरदायित्वं महत् अस्ति। स शिष्यस्य स्वातन्त्र्यं, व्यक्तित्वं, जिज्ञासां च सम्मानयेत्। ज्ञानस्य दुरुपयोगं न कुर्यात्। शिष्यस्य सर्वाङ्गीणविकासः एव गुरोः प्रमुखं कर्तव्यम्।

११. आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे गुरुशिष्यसम्बन्धस्य प्रासङ्गिकता

अद्यतनयुगे विज्ञानप्रौद्योगिक्यादीनां तीव्रविकासेन शिक्षाक्षेत्रे महान् परिवर्तनः अभवत्। अन्तर्जालस्य, कृत्रिमबुद्धेः, डिजिटलमाध्यमानां च कारणेन ज्ञानस्य प्राप्तिः अत्यन्तं सुलभा जाता। तथापि ज्ञानस्य सुसंगतप्रयोगः, नैतिकदृष्टिः, चरित्रनिर्माणं, आत्मानुशासनं च अद्यापि आवश्यकमेव।

आधुनिकशिक्षायां शिक्षकः केवलं पाठ्यक्रमस्य अध्यापकः न भवेत्। स मार्गदर्शकः, प्रेरकः, परामर्शदाता च भवेत्। उपनिषदां गुरुशिष्यपरम्परा आधुनिकशिक्षकाय एतत् स्मारयति यत् शिक्षा केवलं परीक्षायै वा रोजगाराय वा न भवेत्; सा व्यक्तेः सर्वाङ्गीणविकासाय भवेत्।

आधुनिकशिष्ये अपि नचिकेतस इव जिज्ञासा, सत्यकाम इव सत्यनिष्ठा, भृगुरिव अनुसन्धानभावना च भवितव्या। शिक्षकस्य प्रत्येकं वचनं अन्धानुकरणेन न स्वीकरणीयम्; अपि तु तर्केण, विचारेण अनुभवेन च परीक्षितव्यम्। उपनिषदां संवादपरम्परा आधुनिक “interactive learning” इत्यस्य आदर्शरूपेण स्वीकरणीयाऽस्ति।

अतः आधुनिकशिक्षायां गुरुशिष्यसम्बन्धस्य पुनर्व्याख्या अपेक्षिता। गुरुः सर्वज्ञः अधिपतिः इति न, किन्तु ज्ञानयात्रायाः सहयात्री, मार्गदर्शकः, प्रेरणास्रोतश्च इति दृष्टिः ग्राह्या।

१२. उपसंहारः

उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धः भारतीयज्ञानपरम्परायाः एकः महत्त्वपूर्णः आधारस्तम्भः अस्ति। अस्य सम्बन्धस्य मूलं केवलं ज्ञानदानं न, अपि तु आत्मविद्यायाः प्राप्तिः, व्यक्तित्वस्य परिष्कारः, नैतिकजीवनस्य निर्माणं, अन्ते च मोक्षस्य प्राप्तिः अस्ति।

उपनिषदः अस्मान् बोधयन्ति यत् आदर्शगुरुः श्रोत्रियः ब्रह्मनिष्ठश्च भवेत्। स शिष्यस्य जिज्ञासां सम्मानयेत्, तं प्रश्नान् पृच्छितुं प्रेरयेत्, तस्य अन्तर्निहितशक्तेः विकासं कुर्यात्। तद्वत् आदर्शशिष्ये श्रद्धा, विनयः, सत्यनिष्ठा, संयमः, जिज्ञासा, साधननिष्ठा च भवितव्या।

यम-नचिकेतसोःसंवादः, उद्दालक-श्वेतकेतुसम्बन्धः, अङ्गिरस्-शौनक-संवादः, वरुण-भृगुसंवादः, याज्ञवल्क्य-मैत्रेयीसंवादश्च गुरुशिष्य-सम्बन्धस्य विविधाः आयामाः प्रकाशयन्ति। एतेषु सर्वेषु एकं सामान्यतत्त्वं दृश्यते—ज्ञानस्य यात्रा गुरुशिष्ययोः परस्परसहयोगेन एव पूर्णतां गच्छति।

उपनिषदां गुरुशिष्यसम्बन्धः बाह्याचारपरम्परा न, अपि तु अन्तःकरणपरिवर्तनस्य प्रक्रिया अस्ति। गुरुः अज्ञानान्धकारं निवारयति, शिष्यः जिज्ञासया ज्ञानमार्गं प्रवर्तयति। उभयोः समन्वयेन ब्रह्मविद्यायाः प्रकाशः प्रकटते।

अतः आधुनिकसमये अपि उपनिषदां गुरुशिष्यदृष्टिः अत्यन्तं प्रासङ्गिकी अस्ति। यद्यपि शिक्षणपद्धतयः परिवर्तिताः, तथापि गुरुजनस्य मार्गदर्शनं, शिष्यस्य जिज्ञासा, नैतिकमूल्यानि, संवादात्मकशिक्षणं, आत्मविकासश्च सर्वदा आवश्यकाः सन्ति।

अन्ततः वक्तुं शक्यते यत् उपनिषद्वाङ्मये गुरुशिष्यसम्बन्धः ज्ञानस्य संप्रेषणमात्रं न, अपि तु अज्ञानात् ज्ञानं प्रति, असत्यात् सत्यं प्रति, मृत्योः अमृतत्वं प्रति च मनुष्यस्य आध्यात्मिकयात्रायाः सशक्तं साधनम् अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ईशादिद्वात्रिंशदुपनिषदः — गीता प्रेस, गोरखपुर।
2. छान्दोग्योपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
3. बृहदारण्यकोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
4. कठोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
5. मुण्डकोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
6. तैत्तिरीयोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
7. प्रश्नोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
8. श्वेताश्वतरोपनिषद् — शाङ्करभाष्यसहितम्।
9. शङ्कराचार्यः — उपनिषद्भाष्यम्।
10. राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली — The Principal Upanishads.
11. Patrick Olivelle — The Early Upanishads.
12. S. Radhakrishnan — Indian Philosophy, Vol. I.
13. बलदेव उपाध्यायः — भारतीयदर्शनम्।
14. उमेशचन्द्र पाण्डेयः — उपनिषदां दार्शनिकाध्ययनम्।
15. आचार्य आनन्द झा — उपनिषद् एवं भारतीयदर्शनपरम्परा।